

УДК 159.923

ЕМПІРИЧНІ ПАРАМЕТРИ СТРАХУ СМЕРТІ ЯК СПОСОБУ ОРГАНІЗАЦІЇ ЖИТТЄВОГО ДОСВІДУ

Миرونчак К.В., м. н. с.
лабораторії соціальної психології особистості
Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії правових наук України

У статті обґрунтовано доцільність вибору якісної методології вивчення страху смерті як способу організації життєвого досвіду. Висвітлено результати інтеграційного осмислення якісних даних, отриманих за допомогою процедур обґрунтованої теорії (категоризації та кодування), на основі яких виділено параметри оцінювання способу організації життєвого досвіду особистості в ситуації зіткнення зі смертю, які згруповано відповідно до таких структурних елементів: ситуація зіткнення зі смертю, когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти, наслідки зіткнення зі смертю.

Ключові слова: *якісна методологія, кодування, страх смерті, спосіб організації життєвого досвіду.*

В статтю обоснована целесообразность выбора качественной методологии изучения страха смерти как способа организации жизненного опыта. Представлены результаты интеграционного осмысления качественных данных, полученных с помощью процедур обоснованной теории (категоризации и кодирования), на основе которых выделены параметры оценки способа организации жизненного опыта личности в ситуации столкновения со смертью, которые сгруппированы в соответствии с такими структурными элементами: ситуация столкновения со смертью, когнитивный, эмоциональный, поведенческий компоненты, последствия столкновения со смертью.

Ключевые слова: *качественная методология, кодирование, страх смерти, способ организации жизненного опыта.*

Myronchak K.V. EMPIRICAL PARAMETERS OF FEAR DEATH AS WAY OF LIFE EXPERIENCE

In the article the expediency of the choice of qualitative methodology of studying the fear of death as a way of organizing experience. The results of the integration interpretation of qualitative data obtained by the procedures of grounded theory (categorization and coding), on which marking is evaluating ways to organize the life experience of the person in a situation of confrontation with death, which are grouped in accordance with such structural elements: the situation clashes with death, cognitive, emotional and behavioral components, the effects of the death of a collision.

Key words: *qualitative methodology, coding, fear of death, methods of organization life experience.*

Постановка проблеми. Вивчення онтологічного аспекту страху смерті розкриває специфіку впливу танатичного досвіду на процес життєконструювання особистості. Незначна кількість спеціалізованих робіт з цієї тематики актуалізує питання ролі особливостей концептуалізації смерті в процесі організації життєвого досвіду людини, ролі страху смерті у становленні індивідуальної та культурної самосвідомості, у процесі світобудови, здійсненні життєвих виборів та вчинків.

Предмет нашого дослідження (страх смерті як спосіб організації життєвого досвіду) важко досліджувати кількісно, адже ми не маємо на меті з'ясувати лінійні залежності чи причинно-наслідкові зв'язки, відповідаючи на питання «Скільки?», «В якій мірі?», «Як часто?». Ми прагнемо розкрити феноменологію процесу організації життєвого досвіду під впливом страху смерті, щоб простежити, побачити, зрозуміти, як формується життєвий досвід під впливом страху смерті; як ситуація зіткнення

зі смертю впливає на людей: змінює їх чи залишає байдужими; що відбувається з їх думками, почуттями, станами, з їхніми життєвими поглядами загалом; яким чином це впливає на їхнє життя.

Враховуючи специфіку предмета нашого наукового пошуку, ми надали перевагу здебільшого якісній методології. І хоча багато науковців не втомлюються критикувати і звинувачувати якісний підхід у його надмірній суб'єктивності і ненауковості, з кожним днем він набирає все більшої популярності і залучення у психологічних дослідженнях [2; 3; 6].

Так, визначальними перевагами для подальшої загальної спрямованості дослідницького пошуку із застосуванням якісних інструментів стали відкритий характер процедури дослідження, перевага не так точності метода, як якості і глибини осмислення досліджуваної проблеми, охоплення якісними процедурами досить широкого поля аспектів дослідницького феномена та ефективна робота з вибірками без втрати змістовної наповненості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Більшість досліджень танатичної сфери зосереджено на вивченні деструктивних психологічних наслідків переживання страху смерті (С. Бохнер, Д. Боулбі, С. Паркес, Д. Хелл, Х.Г. Прігерсон). Проте, інтерес до онтологічного аспекту страху смерті все більше спонукає дослідників до аналізу ролі смерті у світобудові (І. Ялом, Д.О. Леонтьєв, А. Ленгле, В.А. Роменець, Р. Мей, В. Франкл, Л.І. Анциферова, Л.Г. Калхоун). Страх смерті розглядають як елемент смислородження (Г. Фейфел, І. Ялом, В. Франкл), механізм досягнення психологічної рівноваги (Дж. Грінберг, С. Соломон, Т. Піжинські, А. Мартенс), стимул до конструктивних змін у житті людини (Р.Г. Тедеші).

Постановка завдання. Мета роботи полягає у висвітленні інтерпретаційних параметрів страху смерті як способу організації життєвого досвіду, що виводяться методом кодувальних процедур обґрунтованої теорії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Враховуючи вищезазначені переваги якісної методології, ми зосередилися на розробці якісного інструментарію: відкриті запитання, незакінчені речення, письмовий нарратив, написання життєвого сценарію, глибинне напівструктуроване інтерв'ю.

Робота з текстами мала три стадії. Перша стадія полягала у зборі інформації, обсяг якої поступово нарощувався з метою отримання перших узагальнень (15 текстів). На другій стадії роботи з матеріалом відбувалися деталізація, уточнення, специфікація, виправлення масиву даних відповідно до розробленої моделі з метою підвищення її теоретичної спроможності та практичної цінності (45 текстів). Що ж стосується заключного етапу, то на третій стадії відбувалася інтеграція отриманого матеріалу з визначенням типових способів організації життєвого досвіду в ситуації зіткнення зі смертю.

Щоб узагальнити величезний обсяг різних за стилістикою, структурою, наповненням, змістом даних (текстів), ми використовували процедури обґрунтованої теорії (відкрите, осьове, вибіркоче кодування) [5].

Перед тим, як безпосередньо перейти до кодувальних процедур із текстами, був сформований орієнтовний перелік тем (характеристик, параметрів страху смерті) – своєрідне смислове ядро, навколо якого поступово формувалася структура, яка постійно піддавалася уточненням, доповненням, розширенням. Такими орієнтовними, попередніми темами для аналізу даних з урахуванням теоретичної частини ста-

ли особливості досвіду зіткнення зі смертю, когнітивні оцінки, ставлення до смерті, емоційні реакції, поведінкові прояви, темпоральність, інтегративність, динаміка змін.

В результаті інтеграційного осмислення даних, отриманих за допомогою процедур категоризації та кодування, були виділені такі параметри оцінювання способу організації життєвого досвіду особистості в ситуації зіткнення зі смертю.

Перший параметр – *суб'єктивна значущість ситуації смерті*, якій надається статус життєвої події. Сучасна людина може проживати ситуацію зіткнення зі смертю варіативно: вона одночасно і стурбована смертю, і заперечує її; вона може загравати зі смертю і водночас уникати її; цікавитися її таємницями і водночас ненавидіти її та воювати з нею. Відповідно, така варіабельність ставлення до смерті породжує різні реакції у моменти зіткнення зі смертю: для одних смерть може стати життєвою подією з величезним значенням, яке надасть життю осмисленості, сенсу та чіткої цілеспрямованості, для других – подією, що майже зруйнувала увесь їх життєвий світ. Отже, категорія «суб'єктивна значущість» ситуації смерті розкривається через такі виміри, як *особистісно значуща подія; подія, що привернула увагу; малозначуща подія*.

Наступний параметр, який було виділено – це *інтенсивність переживання ситуації зіткнення зі смертю*. При аналізі отриманих нами текстів емоційна складова добре проявляється, що дає змогу розглядати різні рівні інтенсивності переживання, що свідчать про глибокий чи поверховий слід у пам'яті про резонансну подію.

Отже, ми виділили такі виміри переживання страху смерті.

1) *Нейтрально-байдуже переживання* – відсутність явно вираженої емоційної реакції, відстороненість, холодність.

2) *Помірно-включене* – емоційне переживання досить виразне, проявлене, привертає увагу до предмета, що викликає цілий ряд побіжних емоційних станів (сумування, горювання, відчай, співчуття); емоція фокусується на проблемі, але не має ще тієї сили та інтенсивності, щоб щось змінити.

3) *Експресивно-потужне* – високий рівень інтенсивності емоцій (при пригадуванні трагічних подій емоції відтворюються, поновлюються, що може викликати сльози, важкість дихання, поколювання у грудях). Емоційне переживання страху смерті дуже добре зафіксовано у пам'яті і не втрачає своєї сили досить довго після безпосереднього моменту виникнення. Інтенсивна, сильна, довготривала емоція страху направляє людину, спонукає її до певних дій, вчинків, виборів.

4) *Знаходження у стані афекту* – це максимально високий і потужний рівень інтенсивності емоційного переживання, під час якого відбувається повне відключення самоконтролю. Поширеними проявами такого емоційного стану у контексті ситуації зіткнення зі смертю є панічні атаки, прояви агресії і люті (коли втрачають близьких людей), екстаз, шаленство (стани зміненої свідомості під час наркотичного сп'яніння).

Аналізуючи емоційні фрагменти текстів, ми зрозуміли потребу у виділенні такого параметру, як *дотичні емоційні переживання*, які виникають під час переживання ситуації зіткнення зі смертю: *сум, відчай, співчуття, гнів, злість, лють, інтерес, обурення, байдужість* тощо.

Параметр динаміки змін у життєвому досвіді особистості. Цей показник дає змогу побачити, чи відбулися у житті людини після ситуації зіткнення зі смертю певні зміни, зрушення. Вимірами цього показника стали критерії інтенсивності змін: висока динаміка, помірною динаміка, низька динаміка та масштабності змін: комплексні зміни (зміни усього життєвого простору), локальні зміни (відбуваються вибірково, у деяких сферах життя) та відсутність змін.

Параметр специфіки змін у контексті ситуації зіткнення зі смертю служить вектором, що вказує на предмет, який піддається реконструкції чи трансформації: *зміни у баченні і розумінні себе* (зміни у соціальних ролях, у життєвих завданнях і планах, зміни у самоідентифікації), *зміни у баченні і розумінні Інших* (зміни у системі соціальних зв'язків), *зміни у розумінні ставленні до світу*.

У межах цього параметра також фіксуємо рівень реалізації змін.

1) *Реальні зміни* – ті, що вже відбулися, представлені у текстах як реальні факти, події, вчинки. «Після виставки тіл я довго ще не могла забути про неї, мені скрізь ввижались ті чорні легені і цигарки. Десь майже одразу після того я покинула палити».

2) *Потенційні зміни* – ті, що проявляються у здатності, готовності змінюватися, зазначені респондентами як наявність у їхньому житті різноманітних можливостей, особистісних ресурсів, що можуть допомогти у реалізації бажаних трансформацій. «Стільки часу минуло. Я відчуваю, що вже готова відпустити цю втрату і рухатися далі, вчитися жити по-новому».

3) *Інтенції до змін* – прагнення людини до змін, спрямованість свідомості в напрямі реалізації запланованих змін у відповідній сфері конкретним способом. «Ще рік тому навіть не думав про це. А після раптової смерті від інфаркту 15-річного молодого

хлопця різко задумався і планує серйозно зайнятися своїм здоров'ям».

Параметр валентності змін дає змогу оцінити якість зафіксованих змін, які відбулися після ситуації зіткнення зі смертю. Вимірами для цього показника стали такі явища.

1) *Прогрес* – позитивні якісні зміни у житті людини після ситуації зіткнення зі смертю. Складна життєва подія сприймається як можливість набути цінний життєвий досвід, а не як фатальність або життєва катастрофа чи крах. «Після тієї події я стала зовсім іншою людиною, і ця людина мені подобається значно більше», «Я вже не хочу повертатися до минулого життя, коли знаю, як можна жити по-іншому».

2) *Регрес* – негативні зміни у житті людини після ситуації зіткнення зі смертю, що проявляються у тенденції зниження рівня якості життя особистості, зниження її загальної активності через втрату мотивації. З'являються апатичність і байдужість до подій, що відбуваються навколо. «Не хотілося нічого робити, хотілося зникнути, розчинитися, нічого не знати – хотілося померти», «Здавалося, що це катастрофа і гірше не може вже бути нічого, опускалися руки, не могла ходити на роботу».

3) *Стабільність* – внаслідок переживання ситуації зіткнення зі смертю особливих змін не спостерігається. «нічого особливого не змінилося в моєму житті, але подія змусила мене замислитися над важливими питаннями».

Параметр міри наближення дає змогу побачити, наскільки подія смерті була близькою чи віддаленою для людини. Вимірами цього показника стали такі факти.

1) *Близькість смерті* – це досвід невідокремлення, правильне поєднання з тим, що з нами відбувається, що нас турбує чи «вбиває».

2) *Наближеність до смерті* – смерть сприймається як реальне явище, що виникає стихійно, незаплановано в будь-який момент життєвої історії, але з позиції спостерігача цієї трагічної ймовірності по відношенню до інших, а не до себе.

3) *Дистанціювання від смерті* – смерть здається чимось далеким, відокремленим, для теперішнього моменту неактуальним, явищем, яке відбувається десь, колись, з кимось, але не з самою особистістю. «Я не думаю про смерть. Подумаю про неї вже у старості», «Сподіваюся, це не скоро станеться.», «Намагаюся не завантажувати себе цими питаннями, є багато інших проблем».

Параметр контекстуальності ситуації зіткнення зі смертю визначається за показником умов, в яких описується ситуація зіткнення зі смертю, умов, в яких виникає страх за власне життя, за життя близьких і рідних, за

життя загалом. Критерієм для поділу цього параметру став вимір страху смерті у соціально-психологічній реальності особистості:

– *тілесний вимір* – страх смерті на рівні інстинктивних програм людини, які покликають захищати і оберігати перш за все тілесну цілісність і неушкодженість організму;

– *індивідуальний вимір* – страх смерті на рівні переживання людиною своєї власної смерті у контексті життєвих умов, які могли привести до такого переживання;

– *міжособистісний вимір* – у контексті переживання страху за смерть значимих інших;

– *соціально-культурний вимір* – прояв страху смерті на рівні узагальнених, масштабних, соціально значущих і актуальних, а не конкретно-специфічних, особистісних прикладів: війна, теракти, епідемії, катастрофи, природні катаклізми.

Параметр характеру взаємодії описує особливості досвіду ситуації зіткнення зі смертю і має декілька вимірів оцінювання: *безпосередній – опосередкований досвід; негативний – нейтральний – позитивний; первинний досвід – попередній досвід.*

Параметр концептуального значення смерті, зміст якого дає змогу виділити провідний тип свідомості (міфологічний, філософський, релігійний, художній, науковий, духовний) в інтерпретації ситуації зіткнення зі смертю, через призму якого буде будуватися відповідний сценарій осмислення і засвоєння нового досвіду смерті (розуміння смерті як скінченності, факту життя, невідомості, переродження, зла, фону для цінності життя).

Параметр ставлення людини до смерті показує загальний характер сформованого образу смерті у висловах, роздумах, міркуваннях людини. Виміром такого ставлення стали показники «хорошого образу» / «поганого образу» / «змішаного образу» /

«несформованого образу» смерті, які позначилися нами як *позитивне, негативне, амбівалентне, нейтральне ставлення до смерті.*

Параметр стратегії взаємодії особистості зі страхом смерті дає змогу побачити загальну спрямованість особистості у цій взаємодії: *прийняття страху смерті, заперечення страху смерті.*

Виділяємо також *параметр поведінкового сюжету*, який розкриває особливості поведінки особистості в ситуації зіткнення зі смертю. Вимірами цього параметру стали такі поведінкові реакції, представлені у дихотомічній формі: *боротьба – примирення, конфронтація – здача, гра – страждання, пошук сенсу – зневіра, активність – пасивність.*

Параметр рівня усвідомлення показує, наскільки людина усвідомлює свій страх смерті, наскільки цей страх є пережитим, інтегрованим у структуру загального життєвого досвіду, завдяки чому людина бере відповідальність за своє життя, а не «пливе за течією». «Я усвідомлюю, що одного дня я теж помру, і це лише вкотре нагадує мені, що не потрібно витратити дорогоцінний час на дрібниці», «Я розумію, що одного дня мене не стане, що це може статися будь-коли». Виміром цього параметру став різний рівень такого розуміння проблеми: *тереотизування, усвідомлення, осмислення.*

Нами виділено *параметр функціональності* страху смерті, який розкривається через такі функції: *функція збереження* (потреба у цілісності, рівновазі, контролі над своїм життям), *функція стабілізації* (потреба у стабільності, постійності, прогнозованості майбутнього), *функція захисту* (потреба у безпеці), *функція активації* (потреба змінюватися, експериментувати, розвиватися), *функція смислопородження* (потреба у пізнанні, у самопізнанні), *функція життєтворення* (потреба у самореалізації).

Таблиця 1

Емпіричні параметри страху смерті як способу організації життєвого досвіду

Ситуація зіткнення зі смертю				
Контекстуальність (виміри зіткнення із ситуацією смерті)			Особливості досвіду зіткнення	
Когнітивний компонент (оціночний)				
Суб'єктивна значущість події смерті	Міра наближення	Концептуальне значення смерті	Ставлення людини до смерті	Рівень усвідомлення
Емоційний компонент (переживання)				
Інтенсивність переживання страху смерті			Дотичні емоційні переживання (відчуття)	
Поведінковий компонент				
Стратегія взаємодії			Поведінковий сюжет	
Наслідки (зміни у життєвому досвіді після ситуації зіткнення зі смертю)				
Динаміка змін		Специфіка змін	Валентність змін	Функціональність

Наступним кроком узагальнення стало застосування заключної процедури вибіркового кодування в межах класичної парадигмальної моделі, запропонованої дослідниками обґрунтованої теорії (Причинні умови – Феномен – Контекст – Проміжні умови – Стратегії дії / взаємодії – Наслідки) [5]. Спираючись на теоретичну модель дослідження, ми групуємо виділені показники за такою логікою: Феномен (ситуація зіткнення зі смертю) – Проміжні умови (когнітивний та емоційний компоненти) – Стратегії взаємодії (Поведінковий компонент) – Наслідки (зміни у життєвому досвіді).

Таким чином, ми наповнюємо структурні елементи теоретичної моделі емпіричним змістом, розширюємо її.

Висновки з проведеного дослідження.

В результаті інтерпретації даних за допомогою процедур категоризації та кодування були виділені параметри оцінювання способу організації життєвого досвіду особистості в ситуації зіткнення зі смертю. Так, ситуацію зіткнення зі смертю ми оцінювали за показниками контекстуальності (виміри зіткнення із ситуацією смерті) та характеру зіткнення зі смертю (безпосередній / опосередкований досвід). До когнітивного компонента увійшли такі показники: суб'єктивна значущість події смерті, міра наближення, концептуальне значення смерті, ставлення людини до смерті та рівень усвідомлення. До емоційного компонента увійшли такі показники: інтенсивність переживання страху смерті та дотичні емоційні переживання. Поведінковий компонент оцінювався за по-

казниками стратегії взаємодії та поведінкового сюжету. Наслідки, що фіксують зміни після зіткнення зі смертю, аналізувалися за показниками динаміки, специфіки, валентності та функціональності.

Виділені показники дали змогу у перспективі забезпечити інтерпретацію масиву якісних даних, на основі яких можна побудувати моделі організації життєвого досвіду у ситуації зіткнення зі смертю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баканова А.А. Системное описание страха смерти / А.А. Баканова // Культурно-историческая психология. – 2015. – Т. 11. – № 1. – С. 13–23.
2. Бусыгина Н.П. Феноменологический и герменевтический подходы в качественных психологических исследованиях / Н.П. Бусыгина // Культурно-историческая психология. – 2009. – № 1. – С. 57–65.
3. Кочубейник О.М. Проблема співвідношення якісних і кількісних методів в емпіричному пізнанні психічної реальності / О.М. Кочубейник // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. – 2009. – Серія 12. – Випуск 28(52). – С. 8–15.
4. Леонтьев Д.А. Смысл смерти: на стороне жизни / Д.А. Леонтьев // Экзистенциальная традиция. – 2004. – № 2 (5). – С. 40–50.
5. Страус А. Основы качественного исследования: обоснованная теория, процедуры и техники / А. Страус, Дж. Корбин ; пер. с англ., послесл. Т.С. Васильевой. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 256 с.
6. Чернов А.Ю. Методологическое введение в проблему качественных методов / А.Ю. Чернов // Методология и история психологии. – 2007. – № 1. – С. 118–129.